

УДК 332.87:351.82](477)

Адаптація міжнародного досвіду до реформування системи державного регулювання ринку житлово-комунальних послуг України

Апостолюк О.З.

доцент кафедри менеджменту та публічного управління
Тернопільського національного економічного університету

У статті розкрито можливості адаптації міжнародного досвіду для реформування системи державного регулювання ринку житлово-комунальних послуг України. Розглянуто досвід країн Європи та США у підтримці конкуренції та обмеженні монополізму на ринку житлово-комунальних послуг. Висвітлено особливості трьох моделей реформування ринку житлово-комунальних послуг у світовій економіці.

Ключові слова: державне регулювання, житлово-комунальне господарство, житлово-комунальні послуги, ринок житлово-комунальних послуг, міжнародний досвід.

Апостолюк О.З. АДАПТАЦИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО ОПЫТА ДЛЯ РЕФОРМИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ РЫНКА ЖИЛИЩНО-КОММУНАЛЬНЫХ УСЛУГ УКРАИНЫ

В статье раскрыты возможности адаптации международного опыта для реформирования системы государственного регулирования рынка жилищно-коммунальных услуг Украины. Рассмотрен опыт стран Европы и США по поддержке конкуренции и ограничению монополизма на рынке жилищно-коммунальных услуг. Освещены особенности трех моделей реформирования рынка жилищно-коммунальных услуг в мировой экономике.

Ключевые слова: государственное регулирование, жилищно-коммунальное хозяйство, жилищно-коммунальные услуги, рынок жилищно-коммунальных услуг, международный опыт.

Apostolyuk O.Z. ADAPTATION OF INTERNATIONAL EXPERIENCE TO REFORMING THE SYSTEM OF STATE REGULATION OF THE HOUSING AND COMMUNAL SERVICES MARKET IN UKRAINE

The article is disclosed the problems of adaptation of international experience for reforming the system of state regulation of the housing and communal services market in Ukraine. The experience of the countries of Europe and the USA in support of competition and limitation of monopoly in the market of housing and communal services is considered. The features of three models of reforming the housing and communal services market in the world economy are highlighted.

Keywords: state regulation, housing and communal services, housing and communal services, housing and communal services market, international experience.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Реформування ринку житлово-комунальних послуг в Україні неможливе без детального вивчення закордонного досвіду країн, які вже досягли значних успіхів або перебувають на шляху перетворень ринку житлово-комунальних послуг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню питань запозичення реформаторського досвіду у питаннях державного регулювання загалом та ринку житлово-комунальних послуг зокрема присвятили свої праці такі вчені, як: Л.А. Горошкова, О.В. Длугопольський, І.О. Драган, В.А. Євдокимов, І.В. Запатріна, І.С. Клименко, А.С. Колесніченко, О.В. Манойленко, Ю.А. Олійник, В.Л. Рибачук, О. Сороківська [1–12]. Проте науковці поки не запропонували системного підходу до врахування досвіду інших країн під

час реформування державного управління житлово-комунальним господарством.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – представити авторське бачення можливостей імплементації досвіду країн Європи та США в державному регулюванні ринку житлово-комунальних послуг України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ринок житлово-комунальних послуг є важливою ланкою економіки та суттєво впливає на умови й якість життя населення. В умовах розгортання в Україні фінансової реформи за підтримки Світового банку та МВФ бюджетна підтримка житлово-комунальної сфери має обмежений характер, що, з одного боку, спонукає до пошуку інших фінансових джерел для реалізації програм модернізації підприємств житлово-комунального

господарства та підвищення енергоефективності й енергозбереження житлового фонду, а з іншого – вимагає оптимізувати критерії та механізми функціонування державно-приватного партнерства. Недосконалість системи управління житлом та підприємствами ринку житлово-комунальних послуг, а також системи регулювання природних монополій призвела до того, що дані підприємства неспроможні ефективно працювати в ринкових умовах і надавати споживачам послуги належної якості.

«Комунальне господарство є проблемною галуззю практично в усіх країнах світу. Споживачі невдоволені вартістю й якістю послуг, а держава – високими затратами на підтримку цієї галузі та низькою ефективністю» [11, с. 132].

У 90-х роках ХХ ст. уряди постсоціалістичних країн у межах програм реформування державного сектора економіки провели приватизацію об'єктів житлово-комунальної сфери. Розповсюдженою формою надання комунальними службами послуг є міжтериторіальні угоди/договори на обслуговування, за яких органи місцевого самоврядування можуть укладати угоди на надання житлово-комунальних послуг, які вони або не можуть надати громаді, або вважають їх виконання власними силами неефективними та більш витратними. У договірних відносинах є три сторони: замовник, виконавець та фактичний споживач житлово-комунальних послуг.

Формування такої інституціональної моделі прийнятне і в Україні. Для цього потрібно провести аналіз потреб споживачів та скласти перелік необхідних житлово-комунальних послуг, порівняти потреби з можливостями суб'єктів ринку житлово-комунальних послуг, укласти договори на тендерній основі між органами місцевого самоврядування, виробниками житлово-комунальних послуг та споживачами.

Під час реформування системи державного регулювання ринку житлово-комунальних послуг України корисним є вивчення і використання зарубіжного досвіду, зокрема, країн Європи та США.

Наприклад, у Латвії загальнодержавної реформи управління житлово-комунальним господарством у вигляді програм або спеціальних урядових рішень не проводилося. Сфера комунальних і побутових послуг у Латвійській Республіці нині знаходиться у приватній або комунальній власності. За інформацією Міністерства економіки та Міністерства добробуту Латвії, окремих структурних підрозділів, які б функціонально регулювали діяльність у згаданій сфері, не існує, регламентація розбудови її інфраструктури в країні не здійснюється. В кінці 1991 – на початку 1992 р. Кабінет Міністрів Латвії прийняв низку документів, за якими все житлово-комунальне господарство було передане у власність територіальних громад. З того часу кожна територіальна громада самостійно вирішує питання, пов'язані з

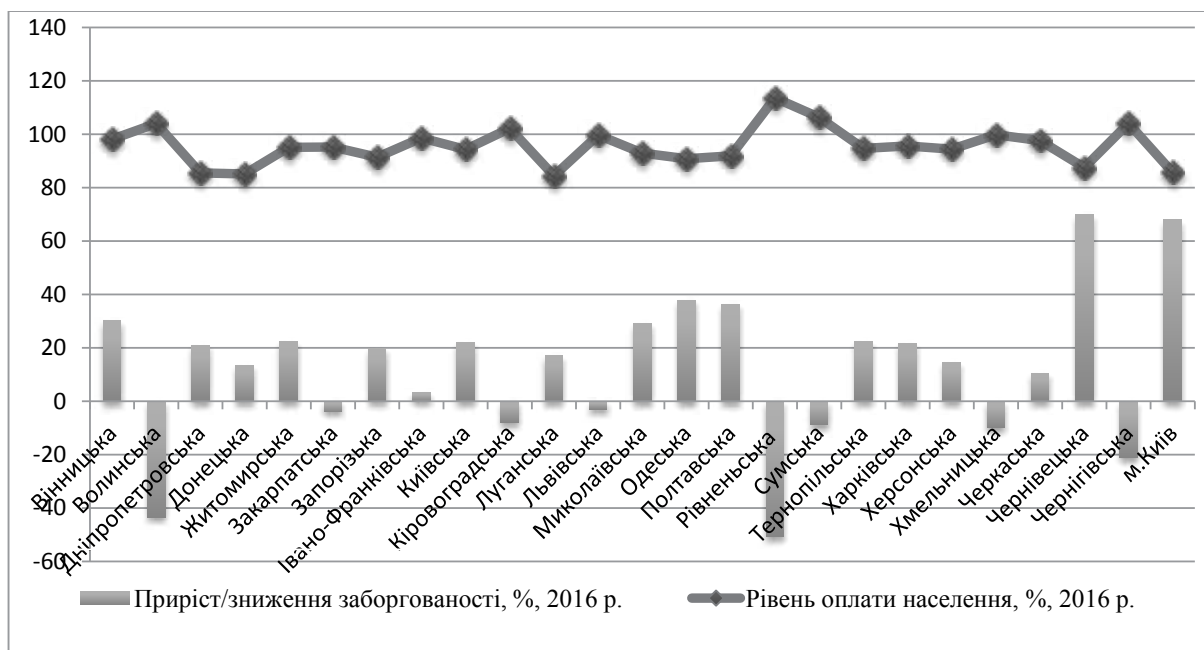

Рис. 1. Динаміка стану оплати населенням областей України житлово-комунальних послуг та приросту/зниження заборгованості за 2016 р., % [12]

утриманням житлово-комунального господарства конкретного міста та його експлуатацією. Практично всі територіальні громади в Латвії створили у своїх населених пунктах відповідні акціонерні товариства, які перейняли не тільки державне майно а й борги, накопичені до цього державою. Ціни на житлово-комунальні послуги встановлюються органами місцевого самоврядування самостійно в кожному регіоні за винятком цін на електроенергію, газ та телекомунікаційні послуги, контроль яких здійснює Комісія з регулювання суспільних послуг, що підпорядковується Міністерству економіки Латвії. Органи місцевого самоврядування самостійно здійснюють надання соціальної допомоги, у тому числі й субсидування малозабезпечених сімей.

Як зазначалося вище, всі підприємства, що надають житлово-комунальні послуги, належать до недержавної форми власності: приватні або акціонерні товариства. Наприклад, у Ризі в 1996 р. було створене акціонерне товариство Rigas Siltum («Ризьке тепло») у вигляді спільного підприємства, до якого увійшли міські тепломережі, державне акціонерне товариство Latvenergo та комерційний банк. У 1999 р. латвійський уряд викупив пакет акцій, що належав Latvenergo, у зв'язку з тим, що зазначене підприємство готувалося до приватизації. Контрольний пакет акцій AT Rigas Siltums належить Ризькій думі. Електроенергію надає AT Latvenergo, газ – AT Latvijas Gaze, телефонний зв'язок – AT Lattelekom.

Органи місцевого самоврядування самостійно здійснюють надання соціальної допомоги, у тому числі й у питаннях субсидування малозабезпеченим сім'ям витрат на оплату житлово-комунальних послуг. Міські думи ведуть облік таких сімей і визначають таких, що потребують допомоги відповідно до нормативів прожиткового мінімуму конкретної території.

Зокрема, механізм субсидування у Ризі виглядає так: міська Дума укладає тристоронні угоди між конкретним мешканцем, що потребує допомоги, і підприємством – постачальником відповідного виду житлово-комунальних послуг; на підставі цієї угоди спеціально створений при Думі Фонд соціальної допомоги оплачує певну частину вартості наданих послуг; кожного разу оплачується конкретна квитанція, подана до Фонду громадянином, який отримує допомогу; як правило, особа, що подає квитанцію, відповідно до згаданої вище угоди, оплачує символічну частку вартості послуг (близько 5%), зазна-

чених у квитанції, а все інше оплачує Фонд; кошти надходять безпосередньо підприємству – постачальнику відповідного виду житлово-комунальних послуг.

Проте є випадки, коли квартиронаймачі з різних причин допускають заборгованість за квартплату та комунальні послуги. Відповідно до рішення Думи, якщо така заборгованість перевищує термін у три місяці, домовласник має право звернутися до суду про виселення боржника. У таких випадках міська влада опікується лише виселеними пенсіонерами та інвалідами, яким надається безкоштовне утримання у соціальних будинках. Кожний мешканець такого будинку має окрему кімнату, у ньому безпосередньо можна отримати необхідну медичну допомогу та побутові послуги. При цьому слід зазначити, що інформація щодо можливої дебіторської або кредиторської заборгованості окремих комунальних підприємств Латвії має комерційний характер і в загальнодержавному масштабі не відслідковується і не узагальнюється, оскільки, як уже зазначалося, усі підприємства – постачальники житлово-комунальних послуг є приватними або акціонерними структурами.

Значних успіхів у реформуванні ринку житлово-комунальних послуг досягли близькі сусіди України: Польща, Угорщина та Чехія. Змін на краще тут домоглися завдяки роздержавленню і залученню приватного капіталу на ринок житлово-комунальних послуг, здійсненню цілеспрямованої державної політики щодо підтримки житлово-комунальних підприємств та соціального захисту населення. Приватний сектор сформовано здебільшого через створення спільних підприємств та інших приватних структур із капіталом великих західноєвропейських компаній. У такий спосіб удалося за короткий час залучити кошти міжнародних фінансових інституцій, зокрема Світового банку та Європейського банку реконструкції та розвитку, приватних банків, а також упровадити новітні технології та сучасний управлінський досвід у державному регулюванні житлово-комунальних послуг. При цьому центральний уряд та місцеві органи влади залишали за собою право регулювати діяльність таких приватних компаній, тобто видавати сертифікати на надання житлово-комунальних послуг, здійснювати моніторинг їхньої роботи, регулювати ціни на дані послуги та контролювати їхню якість. Водночас органи влади зобов'язалися всіляко підтримувати житлово-комунальні підприємства починаючи від надання державних гарантій

за кредитами, виділеними для модернізації комунальних систем, і завершуючи сприянням у здійсненні заходів щодо забезпечення повної оплати послуг споживачами [8, с. 47; 13, с. 65].

В Європі нині виділяють три моделі реформування ринку житлово-комунальних послуг:

1. Англійська модель (передбачає повну приватизацію об'єктів житлово-комунального господарства).

2. Німецька модель (передбачає акціонування житлово-комунальних підприємств, основним пакетом власності в яких володіє муніципалітет).

3. Французька модель (передбачає поєднання муніципальної власності на житлово-комунальні підприємства та управління ними з боку приватного бізнесу на умовах довгострокових договорів оренди та супутніх інвестиційних угод). Саме така модель, на нашу думку, нині активно впроваджується у регіонах України.

Незважаючи на наявність специфічних елементів у побудові системи забезпечення житлово-комунальними послугами та управління її розвитком у різних країнах із ринковою економікою (США, Німеччині, Японії, Швеції), які необхідно привносити у вітчизняну практику вкрай обережно з урахуванням специфіки української економіки, можемо виділити й деякі загальні принципи, елементи та механізми, які згодом стануть невід'ємною частиною функціонування і розвитку вітчизняного ринку житлово-комунальних послуг. Можна стверджувати, що у цілому ринкова модель функціонування і розвитку ринку житлово-комунальних послуг у країнах із ринковою економікою досить ефективна і може бути взята як стратегічний орієнтир розвитку вітчизняного ринку житлово-комунальних послуг.

Заслуговує на увагу досвід США. Сучасний фундамент регулювання міської комунальної інфраструктури США на державному рівні був закладений у 30-ті рр. XX ст. серією законів, що поширилися насамперед на електроенергетику.

Енергетична криза 70-х років внесла значні зміни у форми і методи державного регулювання енергогосподарства США, показала неадекватність правового впливу на цю сферу економіки, і пріоритетним напрямом діяльності уряду стало питання економії енергії. Уряд став здійснювати серію програм щодо економії енергії, які включають розроблення стандартів, фінансову допомогу школам,

лікарням і групам населення з низькими доходами, а також субсидування щодо створення енергозберігаючих технологій [9, с. 27].

На межі 70–80-х років XX ст. у розвитку сфери житлово-комунального господарства США за достатньо розробленої правової бази на перший план вийшли проблеми організації управління та фінансування. Безпосередня відповідальність за об'єкти житлово-комунальної інфраструктури покладена на місцеві органи виконавчої влади. Саме вони повинні забезпечувати безперерйне функціонування комунальних об'єктів, їх реконструкцію і розвиток.

Фінансування цих робіт виключно силами місцевих органів влади є обтяжливим, тому надходить фінансова допомога з бюджетів штатів і державного бюджету у вигляді субсидій, що виділяються під конкретні державні та регіональні програми.

Уряд субсидує близько половини інвестицій місцевих і штатних урядів. Цільові державні відрахування урядам штатів і місцевим органам влади для інвестицій у будівництво об'єктів комунальної інфраструктури становлять щорічно більше 25 млрд. дол. США.

Державний уряд США відповідає за інвестування в природні ресурси, охорону навколишнього середовища, водний транспорт, порти і вокзали, регулярно виділяє великі кошти штатам для підтримання та розвитку шосейних доріг. Уряди штатів несуть відповідальність за будівництво шосейних доріг, частково – за розвиток мереж електро-, тепло- та газопостачання.

Всі інші питання житлово-комунальної інфраструктури – водопостачання, санітарний стан, каналізація, громадський транспорт – знаходяться під контролем органів місцевої влади, які використовують на ці цілі як свої бюджетні кошти, так і державні субсидії в різних формах, а також кошти з бюджетів штатів.

Зупинимось більш докладно на американському досвіді вибору виконавців для надання житлово-комунальних послуг та правових формах організації взаємовідносин замовника (муніципалітету, керуючої компанії) і виконавця.

Існує три основних процедури відбору виконавців послуг:

1) попередній відбір виконавця. Дана процедура пов'язана з найбільшим ризиком для місцевої адміністрації, оскільки виконавця призначає вона сама з відомого кола претендентів і надає йому виняткове право на планування, розроблення проекту і підготовку

фінансових кошторисів до того, як дається законодавче підтвердження його прав на проєкт. Перевагами такої процедури є її дешевизна і можливість залучити виконавця на самому ранньому етапі проектування;

2) відбір виконавця за допомогою переговорів. Ця процедура використовується, коли тільки один із можливих виконавців виявляє бажання здійснювати проєкт, тому іншим він не вигідний. Переговори мають на меті узгодження умов та оплати робіт;

3) конкурентний відбір виконавця. Це найбільш обтяжлива для місцевої адміністрації і для фірм-виконавців процедура, яка вимагає багато часу і значних фінансових витрат.

Процедура конкурентного відбору включає такі стадії: підготовка проєкту та його публічне представлення; підготовка та розповсюдження проєктів пропозицій; отримання і розгляд заявок-пропозицій; повідомлення та публічне оголошення рішення; присудження виняткових прав на переговори про контракт.

Розглянемо досвід управління розвитком ринку житлово-комунальних послуг у країнах Західної Європи [9, с. 28].

Одним з основних елементів житлової та житлово-комунальної західноєвропейської політики є відокремлення управління від володіння. Підприємства та організації, що займаються утриманням громадського житлового фонду, являють собою великі і малі компанії, централізовані та децентралізовані організації з різними формами участі самих мешканців. Досвід західних країн (Великобританії, Німеччини, Швеції) показує, що великі структури (наприклад, більше 20 тис. квартир) менше відповідають сучасним вимогам щодо експлуатації житлового фонду, ніж організації середнього розміру.

Власники та організації наймачів житла, своєю чергою, повинні мати право обирати і за необхідності міняти керуючу компанію.

Керуючі компанії мають сталі зв'язки з виконавцями на виконання житлово-комунальних послуг, але при цьому на ринку певного виду послуг працюють кілька конкуруючих фірм, що визначає високий ступінь зацікавленості та відповідальності виконавця у якісному та ефективному наданні послуг.

У розвинених європейських країнах велика увага приділяється захисту квартиронаймачів у питаннях проведення ремонту. В Австрії, наприклад, орендодавець повинен проводити ремонт відповідно до місцевих стандартів: ремонтуються як самі квартири, так і об'єкти загального користування. Крім квар-

тирної плати, квартиронаймач може бути зобов'язаний виплачувати податок, який покриває частину витрат на ремонт усєї будівлі. Орендодавець виконує ремонтні роботи, оплачувані таким податком, раз на п'ять років; невиконання цієї умови дає право квартиронаймачеві вимагати повернення сплаченої суми з нарахованими відсотками. Керуючі компанії зобов'язані щорічно подавати наймачеві звіт про витрати на ремонт і управління житловим фондом. У Бельгії розподіл ремонтних робіт узгоджується між орендодавцем і наймачами житлового приміщення під час укладення контракту. Контрактом передбачається і відповідальність орендодавця за проведення капітального ремонту (подібний порядок існує в Данії, Фінляндії, Франції, Німеччині, Ірландії). При цьому, як правило, передбачається коригування розміру квартирної плати, якщо квартиронаймач бере на себе додаткові витрати по ремонту. Заслуговує уваги порядок проведення капітального ремонту житлового фонду, що діє в Норвегії, де невиконання орендодавцем у встановлені терміни капітального ремонту дає право владі на вилучення житла за власною ініціативою або на прохання квартиронаймача [8, с. 50].

Контроль над приватними фірмами, залученими для технічного обслуговування і ремонту житла та комунальних споруд, здійснюється за допомогою системи ліцензування, податкового регулювання та договірних цін. Досвід Нідерландів показує, що передача приватним фірмам права експлуатації комунальних об'єктів у режимі довгочасної оренди з правом передачі спадкоємцям дає змогу заощадити не менше 30% коштів місцевого бюджету. У Великобританії укладання контрактів комунальних служб із приватними фірмами на прибирання та ліквідацію побутових відходів дало економію коштів близько 25%.

Висновки з цього дослідження. Отже, основною моделлю для адаптації міжнародного досвіду в реформуванні системи державного регулювання ринку житлово-комунальних послуг України визначаємо французьку модель, яка передбачає поєднання муніципальної власності на житлово-комунальні підприємства та управління ними з боку приватного бізнесу на умовах довгострокових договорів оренди та супутніх інвестиційних угод. Основними принципами конкурентного відбору приватних інвесторів вважаємо: неупереджене ставлення до всіх

виконавців; доступ усіх бажаючих до участі в конкурсі. Критеріями відбору слугують: реалістичність та адекватність пропозицій щодо надання послуг, досвід фірми, її фінансові можливості; досвід в організації й управлінні; очікувані доходи від проекту; ділові пропозиції за цінами та орендній платі тощо.

Таким чином, можна виокремити основні характеристики регулювання сфери житлово-комунальних послуг у США і Західній Європі, які можна запропонувати для імплементації в Україні:

1) у сфері законодавчого та нормативного забезпечення регулювання ринку житлово-комунальних послуг – нормативно-законодавча система, яка функціонує в європейських країнах та побудована на основі врахування економічних інтересів усіх суб'єктів ринку, що дало змогу сформувати ефективну систему державного регулювання, засновану на сукупності економічних стимулів і антистимулів; у сфері діяльності природних монополій існує чітка система контролю обґрунтованості тарифів на дані послуги;

2) у сфері розвитку конкуренції на ринку житлово-комунальних послуг. Розвиток конкурентних механізмів передбачено під час виконання таких робіт, віднесених до компетенції муніципальної влади: організація та експлуатація житлового фонду (США, Великобританія, Бельгія, Нідерланди, Швеція, Австрія); побутове обслуговування населення: ремонтні послуги, благоустрій прибудинкових територій, збір, видалення і переробка побутових відходів (США, Великобританія, Франція, Німеччина, Японія, Канада, Швеція, Австрія); прибиральні роботи, озеленення (США, Вели-

кобританія, Австрія, Німеччина, Бельгія, Канада); транспортне обслуговування (США, Великобританія, Швеція, Австрія, Франція);

Переважно на ринку житлово-комунальних послуг, як у сфері управління, так і підряду на обслуговування, представлений приватний бізнес, причому в першому випадку це фірми середнього розміру, у другому – малий бізнес;

3) основні методи і принципи регулювання ринку житлово-комунальних послуг: справедливий бюджетний розподіл коштів між різними рівнями державного управління, що забезпечує постійне фінансування відтворювальних витрат регіону і муніципалітету, а також наявність у розпорядженні муніципалітетів достатнього бюджету розвитку територій (властиво всім країнам із ринковою економікою); значне фінансування у рамках державних і регіональних цільових програм розвитку ринку житлово-комунальних послуг; формування і рівноправний розподіл державних і регіональних фондів розвитку територій, які є одними з основних фінансових джерел проведення самостійної муніципальної політики розвитку територій; конкурентний відбір виробників на виконання послуг з управління та житлово-комунального обслуговування.

Важливим моментом під час передачі функцій надання житлово-комунальних послуг є визначення владою цілей розвитку ринку житлово-комунальних послуг, підготовка та адаптація правових та інституційних структур до встановлення партнерських відносин із бізнесом і, що особливо важливо, формування механізму ефективного контролю над ринком житлово-комунальних послуг.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Горошкова Л.А. Якість житлово-комунальних послуг як складова системи соціальної відповідальності підприємств галузі / Л.А. Горошкова // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Економіка». – 2014. – Вип. 3. – С. 86–90.
2. Длугопольський О.В. Суспільний сектор економіки і публічні фінанси в епоху глобальних трансформацій : [монографія] / О.В. Длугопольський. – Тернопіль, 2011. – 632 с.
3. Драган І.О. Державне управління процесами модернізації житлово-комунального господарства в Україні : автореф. дис. ... д. держ. упр. : спец. 25.00.02 / І.О. Драган. – Київ, 2011. – 36 с.
4. Євдокимов В.А. Сутність і структура механізмів державного регулювання розвитку електроенергетичної галузі України / В.А. Євдокимов // Вісник АМСУ. Серія «Державне управління». – 2015. – Вип. 1(12). – С. 32–36.
5. Запатріна І.В. Житлово-комунальне господарство: перспективи реформування / І.В. Запатріна // Економіка України. – 2012. – Вип. 10. – С. 34 – 44.
6. Клименко І.С. Природні монополії та державне регулювання природних монополій / І.С. Клименко // Управління проектами, системний аналіз і логістика. Технічна серія. – 2012. – Вип. 9. – С. 85–89.
7. Колесніченко А.С. Теоретичне підґрунтя державного регулювання взаємовідносин суб'єктів електроенергетичного ринку / А.С. Колесніченко // Актуальні проблеми економіки та управління сучасної України : матеріали міжн. наук.-практ. конф. (Ужгород, 16–17 травня 2014 р.). – Ужгород, 2014. – С. 59–61.

8. Манойленко О.В., Олійник Ю.А. Теоретичні аспекти формування державно-приватного партнерства в Україні на основі реплікації зарубіжного досвіду / О.В. Манойленко, Ю.А. Олійник // Причорноморські економічні студії. – 2016. – Вип. 9. – С 45–53.

9. Рибачук В.Л. Зарубіжний досвід формування та управління ринком житлово-комунальних послуг / В.Л. Рибачук // Державне управління: удосконалення та розвиток. – 2012. – Вип. 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=484>.

10. Сороківська О. Дослідження європейського досвіду реформування системи житлово-комунального господарства (на прикладі Польщі) / О. Сороківська // Матеріали міжн. наук.-практ. конф. «ОСББ: досвід, виклики, перспективи». – Тернопіль : ТНТЕУ, 2017. – С. 32–33.

11. Стеценко А.А. Зарубіжний досвід реалізації державних програм у сфері житлово-комунального господарства / А.А. Стеценко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Stetsenko.pdf>.

12. Україна в цифрах [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

13. Ямпольская И. Организация и реформирование жилищно-коммунального хозяйства в европейских странах / И. Ямпольская [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.jurenergo.kiev.ua/statti/yampgkh.doc>.